

GYÁNI GÁBOR

A NAGY EXODUS

Atörténeti rendi társadalmi berendezkedés eltűntével az állampolgár előtt megnyílt a szabad térbeli mozgás lehetősége. Nem állt ugyanis többé semmilyen jogi akadály a szabad „költözködés” útjában. Ráadásul a tőke országhatárokat nem ismerő szabad áramlása szinte megkívánta a bérmunkások és egyéb munkavállalók államhatárokat nem ismerő szabad vándorlását. Mindez azonban inkább csak gazdasági és jogi téren teremtette meg az immár autonóm egyén szabad önrendelkezését, amelynek egyes társadalmi és politikai korlátok olykor azért még határt szabtak. Miközben a modern nemzeti közösség állampolgári jogon részeltette az embereket mindezen szabadságok élvezetében, aközben az állampolgári jog számos kötelességet is előírt számukra: mindenképp az adózást és a fiatal felnőtt férfiak esetében a katonáskodás kötelmét. Ez utóbbit könnyedén ki lehetett azonban kerülni az eltűnés-
sel (az országhatárokat átszelő kivándorlással), ami akár normaszegésnek is minősülhetett (volna). Ha a hatóságok komolyan gátolni kívánták (volna) a tengerentúli kivándorlást a 19. század végi és 20. század eleji Osztrák–Magyar Monarchiában, ezen belül a Magyar Királyságban, az főként emiatt történt volna. A potenciális és tényleges katonaköteles férfiak relatív hiánya kisebb rémületet váltott ki a Monarchia és a magyar állam vezetői körében. Egy 1907-ből a felvidéki Bártfáról szóló, a katonai hatóságoktól származó jelentés például arról tudósított, hogy

S vajon hányan hagyták el időlegesen vagy végérvényesen a hazájukat, a Magyar Királyságot a nagy exodus idején, amely nagyjából az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig tartott?

a 700 kiküldött katonai behívóra csak 200-an jelentek meg a sorozáson, a többiek ekkor már kivándoroltak Amerikába. A Balkán-háború kirobbanásakor pedig szinte pánikhangulat lett úrrá a közös hadvezetőségen, miután kiderült, hogy 120 ezer újonc hiányzik a kivándorlás folytán, s ebből 80 ezer egyedül Galíciából tűnt el.¹ A magyar hatóságok is gyakran emlegették ezt a körülményt mint a tengerentúli kivándorlásból az államra nézve hátrányos következményt.² Nem állítjuk azonban, hogy a kivándorlásra ösztönző fő indíték, az ún. push vagy taszító tényező kizárólag vagy döntő módon ebben lenne keresendő. De erről majd később.

A modern nemzetállamok létrejötte más tekintetben is akadályozhatta (volna) a nemzeti közösség elhagyásának terjedőben lévő szokását, még ha ebből nem is lett intézményes gyakorlat. A vándorlás, kivált az országhatárokat átlépő kivándorlás kétségkívül némileg felbolygatta a nemzeti identitás addigra kikristályosodott intézményi és lelki-gondolati rendjét. Nemzeti identitásból csupán egy van, amit nem igazán lehet megosztani, még ha újabban néhol kísérleteznek is a kettős állampolgárság bevezetésével (amely kelt is némi feszültséget itt és ott). A szinguláris közösségi identitás, amelynek a modern nemzeti öntudat felel meg példaszerű módon, *elvileg* kizárja, hogy minden további nélkül el lehetne hagyni a nem választott, hanem a természet rendje szerint, a beleszületéssel elnyert közösségi hovatartozás parancsát és kötelmét. A szabad individuumok, amikor a maguk egzisztenciális és más természetű érdekeiket tartják a szemük előtt, szabadon dönthetnek az aktuális fizikai hollétükről; a kozmopolita (globális) piaci gazdaság pedig felkínálja számukra, hogy kötetlenül éljenek ezzel az immár megszerzett jogosítványukkal. A vándorlás tömegessége ugyanakkor gyengíti a nemzeti közösségek belső kohézióját, többek közt azért, mert a nemzeti gazdaság munkaerőt és adóalanyt veszít a kivándorlás következtében. Ráadásul az elvándorlás folyamánaképpen az egyén tartósan vagy végérvényesen kiszakad egy látszólag természetes, valójában politikai és egyéb intézményi alapokon konstruált közösségből, és ezzel úgymond a semmibe hull. Az emberi életet élő gyökér elvesztésének közismert metaforájával volt szokás kifejezni az elidegenedést, az elmagányosodás rémét, amely történetesen a vándorlás, jelesül a kivándorlás ellenében is talán az egyik legtöbbször elhangzó „társadalmi” érv az adott korban.³

Mindeme spirituális és intézményes gátak⁴ ellenére a többnyire liberális államokból álló Európa és az e tekintetben vele egyívású korabeli Amerikai Egyesült Államok között szabadon és minden további nélkül áramolhatott az a ropant embertömeg, amely – becslések szerint – a 19. század és a 20. század dereka között mintegy 50 millió fővel gyarapította az Egyesült Államok népességét. *Az európai népek transzatlanti vándormozgalma a globalizáció egyik markáns megnyilatkozása volt a nemzetállam-építés hőskorában.*⁵

S vajon hányan hagyták el időlegesen vagy végérvényesen a hazájukat, a Magyar Királyságot a nagy exodus idején, amely nagyjából az 1880-as évektől az első világháború kitöréséig tartott?

Az exodus tömegessége

■ Az amerikai kivándorlás magyar vonatkozásban soha nem látott tömeget sodort el hazánkból. Korábban is volt ugyan szórványos magyar kivándorlás az Új-hazába, amely kifejezetten politikai indíttatásból történt. Az elvesztett szabadságharc, 1848–1849 generált ilyen népességmozgást, amely azonban a méreteit

tekintve és persze a jellegét illetően sem említhető egy lapon a milliós tömeget megmozgató és a munkavállalás jegyében szerveződő vándormozgalommal.⁶ S mennyien hagyták el vajon átmenetileg vagy véglegesen a hazát az említett három és fél évtized során?

A kétmillió hazánkból kitántorgó magyar képzele rögzült a köztudatban hosszú időn át, mígnem a szaktudomány el nem oszlatta ezt a tévképzetet. Az a történész, akinek a nevéhez a „tények” újraértelmezése fűződik, a magyar kivándorlástudomány máig felülmúlhatatlan mestere, Puskás Julianna, aki tisztázta a jövő forráslelőhelyek összevetése és kritikai értékelése révén, hogy: 1. az Egyesült Államokba 1871 és 1913 között kivándorló magyar állampolgárok száma legföljebb 1 millió 300-350 ezerre tehető.⁷ 2. Különbőség van a vándorlási forgalom és a kivándorlás okozta tényleges népességveszteség között, az eltérésük pedig számottevő, olyan mérvű volt ugyanis a visszavándorlás és a folytonos oda-visszavándorlás, hogy a forgalomszámlálás adataival valószínűsített kitelepültek száma ennél jóval kevesebb lehetett. Ezt a feltételezést az amerikai népszámlálásokban magyarként számon tartottak nagyságrendje is visszaigazolja.⁸ 3. A statisztikailag vizsgálható 1880–1910 közötti évtizedek viszonylatában, szögezi le Puskás Julianna, 886 072 közelében járt az a szám, melyet az ország tényleges demográfiai veszteségeként el lehet könyvelni. De ez sem feltétlenül csak az Amerikába távozók által okozott veszteség, lévén hogy „az a demográfiai veszteség, ami az USA-ba vándorláshoz és ott a végleges letelepedéshez kötődött, az pontosan nem tudható”.⁹ Az utóbbit illető becslés, melyet szintén Puskás Julianna kockáztatott meg, a teljes kivándorlás 80%-át köti az Egyesült Államokba irányuló bevándorláshoz.¹⁰

A fentiekben idézett számadatokat eddig senki sem cáfolta meg, sőt: egyes kutatók újabbán a saját eredményeikként hivatkoznak az említett adatokra, mondván: ők most „újrarendelték” a vándorlásforgalmi és a népességveszteségi adatok egymás közti kapcsolatát.¹¹ Nincs tehát itt semmi újrarendelni való, ha történetesen ugyanazokat a számokat adjuk meg a vándorlási forgalomra és a népveszteségre nézve, mint amit Puskás Julianna már korábban közölt; a Faragó Tamás által közreadott számok pedig hajszálra egyeznek Puskás fenti adataival.¹²

Nem csak a kivándorlás hozta mozgásba a korabeli magyar (és a többi európai) társadalmat, sőt: pontos adatok hiányában is jól tudható, hogy az országhatárok közötti vándormozgalom több embert mozgató meg, mint a kivándorlás. Faragó Tamás becslése szerint az 1880 és 1910 közötti három évtizedben helyet változtató „mintegy” 5,5 millió személyből „nagyjából 2 millió” fő vett részt a „belföldi hosszú távú (születési megyéjén kívülre mozduló)” vándorlásban; további 1,4 millió fő kivándorolt, és a fennmaradó hányad rövid távon, a saját megyéjén belül mozdult ki a helyéből.¹³ A szakirodalom egyöntetűen azt vallja, hogy a kivándorlás egy tágabb vándorlási mozgalom részét képezte, az országon belüli helyváltoztatás és a kivándorlás egymáshoz viszonyított arányáról azonban már megoszlanak a vélemények. Ez könnyen előfordulhat, hiszen a kettő egymáshoz mért aránya időbelileg folyton változott. 1910-ben, tehát az amerikai kivándorlás tetőpontján az Osztrák–Magyar Monarchia *egészében* a kivándorlás a teljes vándormozgalom 38%-ának, Magyarországon (a Lajtán innen) ellenben több mint a felének (57%-nak) felelt meg, és a birodalom Lajtán túli felében ez az arány csupán 29%.¹⁴

S kik vettek kezükbe vándorbotot, hogy hátat fordítsanak a szülőhazájuknak?

A kivándorlók kiléte

■ Abban teljes egyetértés uralkodik a kutatók körében, hogy az amerikai kivándorlók abszolút többsége (50 és 55%-a közötti aránya) a mezei munkások (a napzamosok, esetleg a cselédek), vagyis a statisztika nyelvén szólva a „mezőgazdasági segédszemélyzet” soraiból került ki. Ez nem is csoda, hiszen a történészek ugyanazokból a statisztikai forrásokból tájékozódnak a kérdést illetően.¹⁵ A föld nélküli agrárszegénység mellett a kisbirtokos, 10-15 hold földnél kevesebbel bíró, valamint a birtokos parasztok még nem önálló fiatal családtagjai (férfijai) gyarapították nagy számban a kivándorlók népes táborát. Ezek alapján szinte magától adódna az a feltételezés, hogy a kivándorlás fő indokát az agrárrétegek egzisztenciális gondjaiban leheljük fel. Erre a kérdésre később külön is kitérünk, itt annyit jegyeznénk meg csupán vele kapcsolatban, hogy általános ok gyanánt ez önmagában aligha magyarázza a kivándorlás etnikai, a korösszetételt, valamint földrajzi-regionális megoszlásának az alakulását. Kétségtől függetlenül fontos a föld- és az agrárkérdés mint égető korabeli szociális probléma, mint ami a háttérből hatva előidézhethet és szíthathat el- és kivándorlást, a kizárólag ezt firtató okfejtés¹⁶ nem tárhatja fel a vándormozgalom megannyi „szubjektív” forrását. Márpedig a menni vagy maradni kérdése mégiscsak egyéni döntések sorozatán áll vagy bukik.

Az Egyesült Államokba tartó magyarországi (és nem magyar!) kivándorlók tetemes hányada volt nemzetiségi illetőségű és fiatal (felnőtt) férfi. Ez mind arra vall, hogy az általános szociális mozgatórugók mélyén különféle szelekciós mechanizmusok hatottak egymás mellett, olykor egymással összekapcsolódva mint kivándorlásra készítető motivációk. A század eleji (1899–1913 között gyűjtött) statisztikai adatok tükrében, amely azonban nem általánosítható a kivándorlási mozgalom teljes időtartamára, a magyar és a szlovák ajkú népesség nagyjából egyforma mértékben (26-27%-ban) vett részt az exodusból; mellettük jelentős volt a horvát–szlovén (közel 17%) és a német nyelvű lakosok kivándorlása, míg a románok 7%-kal, a zsidók (izraelita felekezetűek) közel 4%-ban voltak érintve.¹⁷ A korabeli Magyar Királyság népének multiethnikus jellege közvetlenül megmutatkozott tehát a kivándorlók sajátos etnikai és nemzetiségi összetételében. Ami pedig így azzal kecsegtetett, hogy a nemzetiségi kisebbségeknek a magyarokénál fokozottabb elvándorlási hajlandósága megkönnyíti a magyar asszimilációs és nemzeti homogenizációs vágyak és törekvések keresztülvitelét. Ahogy Klebelsberg Kunó, akkor még miniszterelnökségi ügyosztályi vezető a miniszterelnöknek szóló előterjesztésében 1902-ben írta: „Bárminő ijesztő legyen is első pillantásra és önmagában a kivándorlás, ha a népesedési statisztika szempontjából át a »nemzeti államiság kiépülésé«-nek szempontjából nézzük, egy mondhatni üdvös jelenséggé változik.”¹⁸ Hazai nemzetiségeink közül különösen a németek és a szlovákok veszettek sokat a kivándorlással, a román, a szerb, a horvát vagy a ruszin nemzetiség száma és aránya nem csökkent azonban érdemben ezáltal Magyarországon.¹⁹ Összességében elmondható, hogy az Egyesült Államokba igyekvők *kétharmada* nem magyar nemzetiségű magyar állampolgár volt az első világháborúig terjedő időszakban.

A további szelekciót a kor és nem szerinti megoszlás tükrözi: a kivándorlók kétharmada volt férfi, és legkevesebb a fele részüknek vagy inkább ennél is nagyobb hányaduknak az életkora 30 év alatt maradt. Negyvenéves életkor felett kevesen vállalkoztak erre a kockázatos útra, arányuk a századelőn 10-20% kö-

zött ingadozott.²⁰ Ha ezek után arra vagyunk még kíváncsiak, hogy miként is fest a tipikus amerikai kivándorló a századelő Magyarországról, akkor a következő leírást adhatjuk róla: földtelen vagy kisérdű, 15 és 35-40 év közötti férfi parasztember, aki egyaránt lehet magyar, szlovák vagy akár német nemzetiségű, de csak ritkán képviseli a román, a szerb, a horvát, a zsidó vagy a ruszin hazai népelemet. Sejthető, bár adatokkal kellőképpen nem támasztható alá, hogy zömmel még nem családos (nőtlen vagy hajadon) egyénekből kerültek ki a kivándorlók; ha viszont az illető családos volt, akkor sem a családjával együtt kerekedett fel a hosszú útra. Erre utal egy helyi adat is: az amerikai Copper Country, a michigani rézvidék magyar bevándorlóiról 1910-ben felvett népszámlálás adatai szerint az 1646 háztartásban mindössze 74 a jelen lévő házastársak száma.²¹ Ennek kapcsán a szerző megjegyzi: „A jellemző gyakorlat szerint a férfi előbb érkezett, majd őt követte felesége.”²² Ha pedig az egész család hajójegyet váltott az Egyesült Államokba, akkor rendszerint nem tértek többé vissza az óhazába.

A nemzetiségi összetétel mikéntje előrevetíti a kivándorlók lakóhelyi elhelyezkedésének a sajátosságát; ezzel folytatjuk a kérdés megvitatását.

Exodus: honnan, hová és miért?

■ Az nyilvánvaló, hogy az ország területét nem teljesen egyenlő mértékben érintette (vagy sújtotta) a vándorlás, s kivált nem az amerikai kivándorlás. Ha a kibocsátó helyeket térképre vetítjük, akkor nyomban kiténik, hogy a vándorlás erősen regionális hatókörű jelenség volt. S kivált érvényes ez a kivándorlásra, ezen belül főként az amerikai exodusra.²³ A szorosán vett Magyar Királyságot érintő amerikai kivándorlás főbb gócpontjai az ország peremterületein lokalizálhatók, különösen intenzív volt az elvándorlás a Felvidékről, a Székelyföldről a Délvidékről (Bácskából és a Temesvidékről), valamint egyes észak-dunántúli megyékből (Veszprém, Tolna). Ezek az ún. vándorlási (kibocsátó) gócpontok (kivándorlási régiók) kiténik a gazdasági-társadalmi hátramaradottságukkal, olykor azonban mégsem ez a helyzet. Amíg a Felvidék (Szepes, Sáros, Abaúj-Torna, Zemplén és Ung megyék), valamint a Székelyföld így is elkönnyvelhető, addig ez nem mondható el sem Szabolcs, Szatmár és kivált nem Veszprém, Tolna, Torontál és Temes megyékről. Más szempontok szerint eljárva kell tehát meggyőző okfejtéssel előállni a kivándorlási régiók keletkezéséről és fennmaradását megmagyarázó. Mert ahogy Puskás Julianna annak idején pontosan megfogalmazta: „az ország népesedési és gazdasági viszonyaiban a különbségek korántsem voltak olyan mértékűek, mint a kivándorlás térhódításában”.²⁴ Az elvándorlás tisztán és pőrén gazdasági okai, mint amilyen a földszűke, a munkaerőpiac korlátozott volumene, a mezőgazdasági termelés alacsony hatékonysága vagy a városi központok helyi hiánya, valamint az ún. túlnépesedés (a magas gyerekszám és kiugró természetes szaporodás) önmagukban még nem indokolják a kivándorlási régiók ilyen fokú térbeli koncentrációját. Amikor a történet-szek, a közgazdaság-tudományi szemléletet elsajátítva, használni kezdték a költség-haszon (*cost-benefit*) fogalmát a kivándorlás *mint egyéni döntés* értelmezésében, hamarosan rájöttek: nem kizárólag a taszító erők, a *push* tényezők, de a vonzóerők, a *pull* tényezők is erőteljesen munkálnak a dolgok hátterében. Ennek eredményeként kezdtek mind nagyobb jelentőséget tulajdonítani a *láncmigráció* fogalmának, amely utóbb az *áthelyezett hálózatok* (*transplanted networks*) átfogóbb fogalmában nyerte el teljes értékű magyarázóerejét. Mindez viszont a há-

lózatelemélet alkalmazása felé tett lépésként is értékelhető egyúttal, amely azt sugallja, hogy a migránshálózatok a személyközi kapcsolatok olyan láncolatát képezik, amelyek a vándorlásra készítő elsődleges impulzusok hiányában vagy azok gyengesége mellett is képesek elvándorlást, egy bizonyos irányba tartó bevándorlást generálni. Márpedig az európaiak amerikai kivándorlása éppen ezeknek az interperszonális hálózatoknak a fokozatos kiépülése és folytonos működése nyomán válhatott tömegessé az idők során.²⁵

Ez a paradigmaváltás két következménnyel is járt egyszerre a migrációkutatás számára: a *push*, vagyis a taszító tényezők szerepének a korábbiaknál visszafogottabb értékelésével és a *pull*, vagyis a vonzóerők szerepének a felértékelésével. Következésképpen az „objektív” körülmények (ki)vándorlásra készítő hatásának abszolutizálása helyett a szubjektív döntések, vele együtt a cselekvőség (*agency*) fogalmára került a nagyobb hangsúly. Az objektív körülményeknek a szóban forgó áttételek közvetítésével érvényesülő *push* jellegű taszító hatása és a *pull* fogalmával kifejezni szokott vonzerő együttes közreműködésének a számbavétele adja immár annak teljesebb magyarázatát, hogy: 1. miért szigetszerűen, az egyes kivándorlási góccok mentén szerveződött a kivándorlás tömegmozgalma; 2. miért nem kizárólag csupán az el- és kivándorlásnak úgymond „objektíve” kitett népesség volt hajlandó kimozdulni a helyéről, és sok esetben miért nem tanúsított a szegény s reménytelen helyzetű gazdasági egzisztenciák nagy tömege akár csekély érzékenységet is a vándorlás választhatósága iránt; 3. miért és hogyan hathatott annyira átütő erővel a potenciális kivándorlókra a nagyobb amerikai jólét (az ottani magasabb bér) pusztá ígérete.²⁶

A hazai kivándorlástudomány, kivált az Amerikába tartó transzatlanti vándormozgalom vizsgálata ma még viszonylag kevés gyakorlati (empirikus) támponttal szolgál a hálózatelemzésre nézve. Jóllehet már Puskás Julianna is ezzel a magyarázósémával közelített a kivételes esetek (a kivándorlási gócpontok) rejtélyének a magyarázatához. Rámutatott például, hogy milyen sokat köszönhetett a kivándorlási hajlam iránti fogékonyság a vándorlási kedv mintakövetésként való felébresztésének. A nemzetiségi tekintetben vegyes Felvidéken a korábban is már vándorlásra kész szlovákok hatására nőtt meg a kivándorlási hajlam a közeliükben, sőt a velük együtt élő magyarok körében is. Ez bújik meg amögött is, hogy a 20. század első másfél évtizedében a magyar (ajkú) kivándorlók kétötöde éppenséggel a „szlovák régió” falvaiban élt.²⁷ Más kutatók az amerikai magyar kivándorlók láncmigrációt generáló befolyását mutatták ki esettanulmányok formájában.²⁸

S milyen úti céljai voltak az elvándorlóknak? Külön kell beszélni az Egyesült Államokba irányuló transzatlanti kivándorlásról, a belső vándorlásról, valamint az európai léptékű interregionális vándormozgalomról. Arról még nincs tiszta képünk, hogy miként alakult általában véve az amerikai kivándorlás és az országon (vagy az Európán) belüli elvándorlás egymáshoz mért térbeli viszonya. Helyi vizsgálatok tanúsága szerint egymást helyettesítő szerepet játszottak a dolgok alakulásában. Az egymás szomszédságában fekvő Bereg és Ung vármegyékben legalábbis ez figyelhető meg a 20. század első évtizedében. Mind a két északkelti megye kivándorlási régiónak számított ekkoriban, bár Ung megye vallhatott csupán a magáénak kimagasló értékeket az amerikai kivándorlás tekintetében. Bereg megye viszont, hozzá képest, több migránst adott saját szűkebb földrajzi környezetének: a megye területét elhagyóknak a fele tartott csupán Amerikába, az Ung megyéből távozóknak ellenben többnyire az Egyesült Államok vagy va-

lamelyik környékbeli (de a megyén kívül fekvő) település, esetleg egyik-másik szomszédos állam volt az úti célja.²⁹

Székelyföld mint vándorlási gócpont is az amerikai kivándorlás és a belső vagy az interregionális (beleértve a Romániába való) vándorlás komplementaritásának a téziséét támasztja alá. Az 1899 és 1913 közötti évekre szóló vándorlási statisztika tanúsága szerint³⁰ az innen származó 21 458 kivándorló valamivel kevesebb mint a kétötöde (38%-a) az Egyesült Államokba tartott. „Az adatok szerint 1905-ig a romániai, a csúcsévek (1904–1907 és 1912–1913) alatt az amerikai útirány dominanciája érvényesült, központja pedig a Maros, a két Küküllő és az Olt vize közé ékelt terület volt.”³¹

Az erdélyi kivándorlás – egészében – részint az Egyesült Államokba, részint Óromániába és Szerbiába vagy Horvátországba irányult: a 20. század első másfél évtizedében 339 774 embert sodort ki innen az elvándorlás, közülük 222 977 fő vette az útirányt az Egyesült Államokba.³² E szerint a kivándorlóknak kétharmada szelte át az Atlanti-óceánt, jóval kevesebben, mint ahogy országosan történt. Az erdélyiek beáramlása ugyanis jelentős volt néhány szomszédos országba is, ahonnan egyébként szintén számottevő tömegek költöztek ki az Egyesült Államokba. Horvát-Szlavónia példáját említem meg ezúttal, ahová a Bánság vidékéről és még Délkelet-Dunántúlról is nagy számban érkeztek bevándorlók, miközben a horvátországi amerikai exodus szintén komoly méreteket öltött ekkoriban: a 20. század első másfél évtizedében 206 ezer fő hagyta el Horvát-Szlavóniát, ebből közel 171 ezer hajózott át az Újvilágba.³³ Ebből is kitetszik, hogy a népesség szüntelen helycseréje zajlott a régió egyes országai között, amit a bes és kivándorlás egymásra vetített számadataival lehet pontosan érzékelteni.

Az erdélyi (és vele együtt a délvidéki) makrorégióknak – együttvéve – három fő kivándorlási gócpontja volt, Temes és Torontál megye, Székelyföld, valamint a Partium területe (mindenekelőtt Szatmár megye). A térség vegyes nemzetiségi összetételéből adódóan az etnikai magyarok erős kisebbséget alkottak ebben a vándormozgalomban, melyet a román nemzetiségűek domináltak: minden második kivándorló került ki közülük, de csak minden negyedik elvándorló volt magyar nemzetiségű lakos.³⁴ Ami mármost a kivándorlók társadalmi státuszát illeti, a románok szinte kizárólag agrárbérmunkások voltak, a magyarok között ellenben szép számban akadtak kisbirtokos parasztok is.

Nem vitás, a paraszti önérvényesítés kivándorlással megnyíló lehetősége a vándorlás dolgában hozott egyéni döntések egyik leggyakoribb impulzusa. Ezt igazolja az is, hogy az ideiglenesnek gondolt amerikai kiruccanás a hátrahagyott hazaiak állandó anyagi segítését célozta³⁵ amellet, hogy a hazatérés mindenkor reményében a majdani anyagi gyarapodást volt hivatva előkészíteni. Ez utóbbi érdekében a visszavándorló a kint félretett és/vagy hazaküldött, esetleg személyesen hazahozott pénzt többnyire földvásárlásba fektette.³⁶ Lássunk néhány példát!

Szabolcs megye is kivándorlási régió volt, ahonnan 1886 és 1914 között – a „forgalmi adatok” szerint – 52 429 kivándorló hagyta el az országot; a visszavándorlási arány azonban itt csekélyebb volt az országosnál, mivel ez esetben a kivándoroltak 20%-nál is kisebb része települt haza.³⁷ Korabeli forrásadatokon nyugvó számítások szerint egy kivándorlóra 400 korona hazaküldött (vagy hazahozott) pénz jutott. Mivel a visszavándorlók kétötöde pénz nélkül érkezett haza, a ténylegesen hazautalt (hazahozott) pénzüsszeg – egy főre vetítve – a 665 koronát is elérhette (amennyiben a tényleges megtakarításokkal számolunk). Ezek az

átlagok ugyanakkor elfedik a megtakarítások tényleges szóródását: 1907-ben a hazaküldött (vagy hazahozott) pénz összege átlag 1475 koronának felelt meg, de akadtak olyan visszavándorlók is, akik 3-4 ezer koronával sáfárkodhattak az átmeneti amerikai munkavállalás eredményeként.³⁸

S mire volt vajon elég ez a pénzösszeg, ha az illető történetesen gyarapodni akart, vagyis földvásárlásba fektette a megtakarítását? Holdakban mérve kezdetben nagyobb, idővel csekélyebb mezőgazdasági ingatlan vásárlására képesítette a visszavándorlót, tekintve, hogy a paraszti földvásárlási láz időközben jócskán felverte az ingatlanárakat: az 1890-es években a szántóföld holdankénti ára, a fenti régióban legalábbis, 300-500, a jobb minőségűeké 500-700 korona volt. A 20. század első másfél évtizedében viszont ennek akár még a duplájára is emelkedhetett e helyen az ingatlan ára.³⁹ Ha azonban az illető kivándorló hosszabb amerikai kint tartózkodás után tért vissza, akár még ezt is megfizethette, mert több megtakarítással számolhatott.

Az exodus mint modernitás jele

■ Az európaiak 19–20. századi transzatlanti kivándorlása a modernitás hamisítatlan megnyilatkozása volt. Miért? Ily roppant tömeg gyors helyváltoztatása a földgolyó két távoli pontja között a közlekedés forradalmi átalakulásával válhatott csupán valóvá: ez egyfelől a vasúthálózat európai kiépítésével, másrészt a nagy személyszállító tengeri hajózás megteremtésével, a gőzhajók rendszerbe állításával járt szorosan együtt.⁴⁰ Az utóbbi nyomán tőkeerős és nagy profitot eredményező nemzetközi piaci üzletág jött létre a személyszállításra szakosodott tengerhajózás formájában, amely már teljesíthette a kivándorlók célhoz juttatását.⁴¹

További fontos kérdés a helyváltoztatás spontaneitása és az egyes individuumokhoz kötöttsége. Tömegek egyidejű helyváltoztatásra természetesen korábban is akadt példa, ami rendszerint felülről, az állam által vezényelt és koordinált tudatos telepítési akció eredménye volt. Ilyenként tartjuk számon a Magyarországra irányuló 18. század eleji és közepi, főként német népességet megmozgató nagy telepítési mozgalmat.⁴² Merőben más azonban az, ha a maga személyében szabad individuum dönt arról, hogy máshová költözik. S éppen ez történt a 19. század végén, a 20. század elején a Magyarországról kiinduló kivándorlás során.

Mennyire volt vajon spontán ez a nem az állam (s nem valamilyen hatóság) által kezdeményezett és szervezett, sőt általuk olykor még gátolt is, tömeges vándormozgalom? Kijelenthető, hogy az amerikai kivándorlás tisztán egyéni döntések sorozatán nyugvó tömegjelenség volt. Tudjuk azonban, és erről korábban is esett már szó, hogy az egyén ebbéli döntését jótékonyan befolyásolta egynémely társas hatás, mint például az, amely a vándorlásban élen járók (a már előzőleg kivándoroltak) részéről érte az illetőt. Ennek az információcserének és kommunikációnak a mélyén is sajátosan modern körülmények hatottak azonban: a magyarországi (amerikai) kivándorlók meghatározó többsége már írástudó volt,⁴³ akik nem is voltak restek élni a személyközi érintkezés modern (polgári) szokásával, a levelezéssel.

Ha tetten érhető egyáltalán bárminemű szervezettség az európaiak amerikai vándormozgalmában, az sem az állam tevételes szerepében, hanem a hajóstársaságok által működtetett utazási ügynökségek buzgalmában mutatkozott, amely viszont gyakran hatósági rosszallást és üldözést is maga után vont. Egyes

piaci-vállalkozói szereplők kivándorlást serkentő és koordináló ténykedése jelentti ez alkalommal az *egyedüli* intézményes szervezőerőt, ami megint csak a modernitás bizonyítéka.

S mi történt a kivándorlókkal, amikor ideiglenesen hazát változtattak, és Amerikába távoztak? Nem más, mint hogy parasztból (agrárkeresőből) ipari munkássá váltak. Pontosabban: a nemegyszer kis földű parasztként vagy csupán agrárbérmunkásként, elvértve kisiparosként az Egyesült Államokba érkező magyarországi kivándorlók a bányák és a gyárak bérmunkásaiként helyezkedtek el, és alkottak „csonka munkásosztályt” új hazájukban. Azért volt „csonka” ez a kinti magyar(országi) munkásság, mert feltűnően kevés közöttük a szakmunkás vagy a termelésirányító menedzser beosztású munkavállaló.⁴⁴ Ha a gazdasági-társadalmi modernizáció folyamatának kulcseleme a (nagyipari) proletarizáció, akkor az amerikai kivándorlás sikeresen hajtotta végre ezt a „nagy átalakulást” (K. Polányi).

Összességében: az amerikai kivándorlás ugyancsak felgyorsította az individualizáció folyamatát olyanok körében, akik – itthon maradva – egy ideig még biztosan kimaradtak volna ebből a folyamatból. S ez még akkor is így van, ha egyébként tudjuk, hogy a friss amerikai bevándorlók kezdetben szoros közösségi keretben, a burdosházak és az etnikai-szociális szegregációk világába zárva élték a maguk életét.⁴⁵ Ami persze valamiféle osztálytudatosságot is kifejleszthetett (volna) bennük. A visszavándorló „amerikások” kétségkívül hozták magukkal az ottani szabadabb, a szülőhazában megismertnél individualizáltabb életeszmények emlékét, amelyet elsősorban az ottani munkavállalói státuszukban élhettek át. Ez jobb esetben „demokratizálhatta” volna az óhazát.⁴⁶ Ahogy a század elején a polgári demokrata beállítottságú szerző is fogalmazott: az ország haladó gondolkodású elméi „a modern szociális Magyarország megteremtésének lehetőségét látják. [...] Ez utóbbi szempontból különösen értékesek a *visszavándorlók*, kik már láttak maguk előtt ipari kultúrát, melyben aránytalanul magasabb a munkabér, és nincs adóteher, nincs katonáskodás, sem feudálisztikus önkényuralom. Megedződött tömegek ezek, melyek egy ipari nagyhatalommal folytatott harcukban megismerhették önnön erejüket, és megismerték a kultúra s a nagyobb mozgási szabadság értékét, s ha egyszer a gazdasági fejlődés parancsánál fogva ehhez az országhoz lesznek láncolva, itt is megkövetelik majd azokat az életviszonyokat, melyeket odakünn megszoktak [...] Nagy szociális igények támasztását várja a visszavándorlóktól az új, a modern Magyarország.”⁴⁷

Ilyen remények is megfogalmazódtak tehát a ki- és visszavándorlás demonstratív hatását mérlegelő szellemi baloldalon. Holott korántsem biztos, hogy minden Amerikát megjárt magyar honos munkás kijárta a modernitás eme iskoláját. Mint a korabeli amerikai ipari munkásság legelső, annak minden tekintetben legkiszolgáltatóbb (leginkább kizsákmányolt) csoportja a Magyarországról elszármazott amerikai munkásemberek, akik egyszersmind egy adott etnikai közösségi enklávé és szociális védőháló burkában éltek, nem feltétlenül és nem azonnal váltak öntudatos proletárokká.⁴⁸ Az első világháború által felszított kinti nemzeti villongások ráadásul növelték az egyes etnikai munkáskolóniák egymással szembeni elszigeteltségét, a magukba zártságot.⁴⁹ Viszont: egyes magyarországi kisebbségek, mindenekelőtt a szlovákok kint élő tömegei nagy lépést tettek előre a modernitás útján, amikor távol a szülőföldjüktől öntudatos szlovákokká lettek, még ha jóval kevésbé is váltak öntudatos proletárokká.⁵⁰ De ez már egy újabb történet.

A nagy exodus vége

■ Az első világháború időlegesen befagyasztotta a külföldre irányuló, kivált az amerikai kivándorlás addig töretlenül mutatózó folyamatát. A háborút követően sem állt helyre a korábbi trend, mert az 1921-es amerikai kvótatörvény és az 1924-es, a bevándorlást korlátozó újabb intézkedés a minimumra szűkítette a beengedhető kelet-európai, vele együtt a magyar bevándorlók számát: az amerikai hatóságok 1921-től kevesebb mint 6000, 1924-től pedig alig 500 főt engedtek be Magyarországból.⁵¹ Itthon zöld utat ekkor egyes-egyedül a családgyesítés jegyében beadott útlevelekérvények kaptak; a feleségek és gyermekek amerikai kiemetele egyszerűsített végérvényessé tette a korábban Amerikába távozott férfiak kinti letelepedését. A magyar hatóságok kizárólag annak a kérvényezőnek adtak útlevelet, aki igazolni tudta, hogy a kint élő férjhez vagy apához és anyához szeretne kijutni.⁵² Így ért tehát véget a nagy exodus, amely a magyarok (a magyar állampolgárok) tíz- és százazrei előtt nyitotta ki a kaput Amerika és emellett számos további célpont felé egyaránt.

■ JEGYZETEK

1. Tara Zahra: *The Great Departure. Mass Migration from Eastern Europe and the Making of the Free World*. W. W. Norton & Company, New York, 2016. 55–56. A „keleti”, másként galíciai zsidók pacifizmusáról és amerikai kivándorlásáról, hogy ezzel elkerüljék a besorozást, Roth is megemlíkezik: Joseph Roth: *Zsidók vándorúton*. (1927). Ford. Szaszovszky József. Makkabi, Bp., 1989. 68–69.
2. Pálvolgyi Balázs: *A határrendőrségtől a földreformig. A kivándorlás kezelésének megközelítései Magyarországon 1881 és 1914 között*. In: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Jog – állam – politika*. Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Universitas-Győr, Győr, 2013. 397.
3. Bővebben: Gyáni Gábor: *Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás*. In: Uő: *Nemzeti vagy transznacionális történelem*. Kalligram, Bp., 2018. 333–338.
4. A magyar állam (beleértve a helyi közigazgatási hatóságokat is) olykor tett ugyan erőlen erőfeszítéseket a kivándorlás kordában tartására, érdemben azonban nem akadályozta annak szabad folyását. A „jogszerű” kivándorlás feltételül szabták volna például 1897-ben az útlevelet, de semmi sem utal arra, hogy útlevel nélkül ne lehetett volna elhagyni az országot ezek után is, ha valaki az Egyesült Államokba tartott. A hatóságok korlátozó intézkedéseiről, azok tényleges súlyát némileg túlértékelve ld. Rácz István: *A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914*. Akadémiai, Bp., 1980. 141–166. A kérdés kiegyensúlyozottabb megítéléséhez: Pálvolgyi Balázs: i. m. 399–402. Az útlevel kérdéséhez ld. még: Braun László: *Adalékok az 1880–1924 közötti Ung megyei kivándorláshoz*. Acta Hungarica 15 (2007) 102.
5. Dirk Hoerder: *Migration and the International Labor Market in the Atlantic Economies*. In: Julianna Puskás, (ed.): *Overseas Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1990. 21–42. Az amerikai bevándorlás amerikai történeti diskurzusáról Tóth Heléna: *E pluribus unum? A bevándorlástörténet és a migrációkutatás historiográfiája az Egyesült Államokban*. Múltunk 2016. 3. 4–51.
6. Vida István Kornél: *Világostól Appomatoxig. Magyarok az amerikai polgárháborúban*. Akadémiai, Bp., 2011; Heléna Tóth: *An Exiled Generation: German and Hungarian Refugees of Revolution, 1848–1871*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
7. Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1982. 62.
8. Uo. 67. 69.
9. Uo. 107.
10. Uo. 108. Nagyjából hasonló, 83%-os arányt állapított meg egy osztrák történész is az 1876 és az 1910 közötti évtizedeket illetően az Osztrák–Magyar Monarchia egésze és külön a Lajtán túli felére nézve. Heinz Fassmann: *Die Bevölkerungsentwicklung 1850–1910*. In: Ulrike Harmat (red.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Band IX. Soziale Strukturen. 1. Teilband. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2010. 175. 12. tábla.
11. Faragó Tamás: *Az 1851–1910 közötti időszak vándorlástörténetének újragondolása, különös tekintettel a nemzetközi vándormozgalmakra*. In: Halmos Károly – Kovács Janka – Lászlófi Viola (szerk.): *Mozgás és átalakulás. A migráció és a társadalmi mobilitás történeti változásai és összefüggései*. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2018. Különösen 14–15, 27.
12. Faragó nem köti ugyanakkor az olvasó orrára, hogy ő pusztán csak elismétli (ahelyett, hogy „újragondolná”) Puskás korábbi számadatait; jellemző módon még csak nem is hivatkozik Puskás Julianna könyvére, és tanulmánya egy valamivel bővebb változatában (Demográfia 2017. 2–3. 197–234.) még a bibliográfiában sem szerepelteti a munkát!
13. Faragó Tamás: i. m. (Mozgás) 26.
14. Heinz Fassmann: i. m. 173. 11. tábla.
15. Rácz István: i. m. 85–86; Puskás Julianna: i. m. 77; Faragó Tamás: i. m. (Mozgás) 32.
16. Példa rá Rácz István: i. m. 167–172; Egyed Ákos: *A parasztság Erdélyben a századfordulón*. Társadalom- és agrártörténeti áttekintés. Tudományos és Enciklopédiai Könyvkiadó, Buk., 1975. 212–220; Pálvolgyi Balázs: i. m. 402–404.

17. Puskás Julianna: i. m. 71.
18. Idézi: Pálvölgyi Balázs: i. m. 401. 19. jegyzet.
19. Faragó Tamás: i. m. 31–32.
20. Puskás Julianna: i. m. 83.
21. Fejős Zoltán: „Kaper kóntri”. *Magyar rézbányászok Amerikában*. Korall, Bp., 2020. 49. 3. táblázat.
22. Uo. 45.
23. Puskás Julianna: i. m. 99. 9. ábra.
24. Uo. 101.
25. Hadd említsek meg legalább néhányat az elméleti szakirodalomból. Sune Åkerman: *Theories and Methods of Migration Research*. In: Harald Runblom – Hans Norman (eds.): *From Sweden to America. A History of the Migration*. University of Minnesota Press – University of Uppsala, Minneapolis–Uppsala, 1976. 56; Gellén József: *Migrációs modellek*. Egyetemes Történeti Tanulmányok. Debrecen, 1978. 157–181; József Gellén: *Systems Approach to Emigration from Hungary before 1914*. In: Julianna Puskás (ed.): i. m. 89–106; Charles Tilly: *Áthelyeződött hálózatok* (részletek). In: Sík Endre, vál., szerk.: *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 2001. 89–105; Douglas S. Massey – Joaquin Arango – Graeme Hugo – Ali Kuaouci – Adela Pellegrino – J. Edward Taylor: *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*. Population and Development Review 19, 3 (1993) 448–449.
26. Vö. „a nagykaposi szolgabíró jelentésében írja, hogy kedvező hírek érkeznek az Amerikába kivándoroltakról s így »vagyonserzési remények« miatt indulnak útnak.” Braun László: i. m. 102.
27. Puskás Julianna: i. m. 103.
28. József Gellén: *Geographical Origin and Community in Emigration from Hungary as Reflected in Parish Records in Early 20th Century*. Magyar Történeti Tanulmányok XIX. KLTE, Debrecen, 1986. 39–55; Fejős Zoltán: *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Közép-Európa Intézet, Bp., 1993. Különösen 59–142; Niedermüller Péter: *A paraszti hagyomány utóélete, avagy a hagyomány lehetőségei (összehasonlító tanulmány)*. In: Hoppál Mihály (szerk.): *Tanulmányok az amerikai-magyar etnikus hagyományokról* I. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Bp., 1989. 63–134; Julianna Puskás: *Ties That Bind, Ties That Divide. One Hundred Years of Hungarian Experience in the United States*. Trans. Zora Ludwig. Holmes & Meier, New York, 2000. 36–68.
29. Braun László: i. m. 100–114; Bagdi Róbert: *Bereg és Ung vármegye migrációtörténeti összehasonlítása 1899–1913 között*. In: Demeter Gábor – Bagdi Róbert (szerk.): *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Studia Historico-Demographica Debrecina I. Debrecen, 2009. 75–79.
30. *A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása 1899–1913*. Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 67. A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1918.
31. Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története*. III. 1867–1990. MTA BTK – EME – HRM, Székelyudvarhely, 2016. 130. A fejezet szerzője: Balaton Petra.
32. Egyed Ákos: i. m. 212, 216.
33. Ulf Brunnbauer: *Globalizing Southeastern Europe. Emigrants, America, and the State since the Late Nineteenth Century*. Lexington, Lanham, 2016. 44. (2.1. tábla)
34. Egyed Ákos: i. m. 214.
35. Puskás Julianna becslése szerint a hazaküldött pénz teljes összege az 1890-es évek elején 10 millió korona, a századfordulón 50 millió korona, az 1910-es években 200 millió korona lehetett. Puskás Julianna: i. m. 117–118.
36. A visszavándorlóknak többnyire 2–5 hold föld megvételére nyílt lehetősége; akik hosszabb időt töltöttek az Egyesült Államokban, akár 20–25 hold földet is vehettek maguknak. Puskás Julianna: i. m. 120–121. Továbbá Lendvai Miklós: *A temesmegyei kivándorlás*. Társadalomtudományi Szemle 1909. 6. 579–580.
37. A visszavándorlók többségének rendszerint 2–5 hold föld megvételére nyílt lehetősége, akik pedig hosszabb idő után tértek haza, akár 20–25 hold földet is vehettek. Puskás Julianna: i. m. 120–121. Ld. még: Lendvai Miklós: i. m. 579–580.
38. Puskás Julianna: i. m. 113–114.
39. Uo. 115. Temes megyei kivándorlók kapcsán a kortárs megfigyelő 1200 korona összes megtakarítást valószínűsít a ki- majd visszavándorlók körében. Lendvai Miklós: i. m. 581. Az Ung megyei állapotokhoz vö. Braun László: i. m. 104.
40. A tengeri kikötőhöz vezető vasúti utazás érzékletes szépirodalmi leírásához vö. Tamási Áron: *Ábel Amerikában*. Szépirodalmi, Bp., 1971. Különösen 21–22, 33–41. A Hamburg–Amerika útvonalat „gyors hajón” hat nap alatt, postahajón tíz nap alatt lehetett megtenni. Fiuméból viszont 18–20 napig tartott a hajóút. Braun László: i. m. 104.
41. A részletekhez ld. Puskás Julianna: i. m. 136–146; Tara Zahra: i. m. 34–35.
42. Szabó István: *A magyarság életrajza*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1990. (reprint) 145–154. A 18. századi spontán megyék közötti vándorlásról – helyi léptékben: Györffy István: *Nagykunsági krónika*. Turul, Bp., 1941. 150–155.
43. Puskás Julianna: i. m. 86. 11. tábla.
44. Uo. 218–222; Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 51–59.
45. Puskás Julianna: i. m. 199–202; Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 59–66; Vázsonyi Endre: *A főbudas és a Cso-daszarvas*. Valóság 1980. 3. 89–97.
46. Tara Zahra: i. m. 62; Szili Ferenc: *A somogyi kivándorlók Amerika-képe és magyarságtudata a századforduló éveiben*. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára. MTA TTI, Bp., 1991. 77.
47. Bolgár Elek: *A kivándorlás* (1908). In: Litván György – Szűcs László, vál. bev.: *A szociológia első magyar műhelye*. A Huszadik Század köre. Gondolat, Bp., 19783. II. 46–47. Más kérdés, hogy nem minden amerikai magyar munkás kívánt és tudott bekapcsolódni az ottani munkásmozgalmába, akár még a sztrájkmozgalmakba sem. Vö. Fejős Zoltán: i. m. („Kaper”) 159–180; Puskás Julianna: i. m. 214–217.

48. A kontextushoz ld. Davis Brody: *Steelworkers in America. The Nonunion Era*. Harper & Row, New York, 1960. 96–111. Ezt a képet festi a téma szépirodalmi reprezentációja is a magyar kivándorlatakról. Oravec Imre: *Kaliforniai fűj*. Jelenkor, Pécs, 2013.
49. David Montgomery: *Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorló munkások között az Egyesült Államokban az I. világháború idején*. *Történelmi Szemle* 1983. 2. 255–280.
50. Ladislav Tajták: *Slovak Emigration: Its Causes and Consequences*. In: Julianna Puskás (ed.): i. m. 86; M. Mark Stolarik: *Slovak Immigration to the United States and Its Relation to the American Socialist and Labor Movements*. *Migracijke teme* 4, 1–2 (1988) 145–155.
51. Puskás Julianna: i. m. 167.
52. Szászi Ferenc: *Kivándorlás Szabolcs megyéből a két világháború között (1920–1941)*. Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 1992. 9. A kiutazást ekkor már valóban szigorúan útlevélhez kötötték.

